

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Psychoanalyse, migratie en ballingschap

Bespreking van: Leon en Rebecca Grinberg (1989), *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*. Yale University Press, New Haven & London. ISBN 0-300-04011-3, 230 pagina's, prijs: ± f 87,50. (Oorspronkelijk in 1984: *Psicoanálisis de la migración y del exilio*. Alianza Editorial, Madrid)

Adeline van Waning

Een boekbespreking en een hartekreet: het boek, al meer dan tien jaar geleden geschreven, is een klassieker; als hartekreet de vraag waarom psychoanalytici zo weinig over de genoemde fenomenen schrijven. Migratie en ballingschap zijn binnen de analytische gemeenschap altijd vertrouwde verschijnselen geweest. Het betreft tegelijk een actuele thematiek waarmee we, in een samenleving met een toenemend aantal migranten en hun nakomelingen, steeds meer te maken hebben. In dat verband verdient het boek, voorlopig een wat eenzaam standaardwerk, ruime aandacht.

De auteurs hebben hun psychoanalytische ervaring met migranten en ballingen opgedaan in Argentinië, hun geboorteland, in Israël en in Spanje, waar ze nu wonen. Ze hebben zelf dus ervaring met migratie. Kernberg – eveneens migrant – heeft een voorwoord geschreven. Het boek integreert volgens hem twee onderling verbonden perspectieven: ten eerste, de onbewuste processen die in het individu gestimuleerd worden wanneer hij of zij de uitdagingen aangaat een wereld achter zich te laten en zich in te stellen op een nieuwe wereld (waar in het vervolg 'hij' staat kan ook 'zij' gelezen worden); ten tweede, de groepsprocessen die door migratie geactiveerd worden, zowel in fantasie als in realiteit, zowel bij de migrant als bij de achterblijvenden en bij de mensen in de nieuwe

omgeving. Deze perspectieven worden dan weer in verband gebracht met de bredere sociale en culturele fenomenen die een individu in een overgangssituatie beïnvloeden.

De kern van het boek vormt de studie van normale en pathologische rouw, wezenlijke aspecten van migratie en ballingschap. De Grinbergs putten uit een brede culturele en wetenschappelijke bagage, ze gaan in op mythen, tonen sociologische invalshoeken en verdiepen zich in linguïstische problemen. In psychoanalytische zin zijn de conceptualisering en vooral kleiniaans, waarbij de erkenning doorklinkt dat externe psychotraumatische gebeurtenissen de psychische structuur ingrijpend kunnen beïnvloeden. Er is ook ruime aandacht voor bijvoorbeeld Winnicott, Bowlby en Bion, en met liefde en invoelingsvermogen wordt veel klinisch materiaal gepresenteerd.

Het boek is ingedeeld in 21 hoofdstukken die het hele migratieproces volgen. Zo zijn er hoofdstukken over het dilemma van wel of niet te migreren, over hen die achterblijven, de aankomst, de nieuwe omgeving; over migratie en taal, migratie en leeftijd, migratie en identiteit, migratie en psychose; over de tweede generatie en het dilemma van wel of niet terug te keren. Op een aantal thema's die relevant zijn voor de klinische praktijk ga ik nader in.

Om te beginnen is daar de heldere beschrijving van drie vormen van angst die migratie oproept: paranoïde angsten, achtervolgingsangsten bij al het nieuwe en onbekende, die kunnen escaleren tot ware paniek; depressieve angsten, die leiden tot rouw over de mensen die achtergelaten worden en verloren delen van zichzelf; en desoriëntatie-angsten, als iemand moeite heeft met het differentiëren van de eigen gevoelens van betrokkenheid en conflict ten aanzien van de mensen die hij achtergelaten heeft en de mensen in de nieuwe omgeving.

Een manier om zich los te maken van de pijn en de achtervolgings-, depressieve en des-

oriëntatie-angsten wordt vaak gevonden in een manische wijze van reageren, met ontkenning van angst en schuldgevoel, in een triomfgevoel waarbij de achterblijvers worden gedevalueerd en wat gaat komen geïdealiseerd. Bij iemand die in het oude land vervolgd is, zal vaak paranoïde angst meer meespelen; bij iemand die vrijwillig is gegaan meer depressieve angst en schuldgevoel.

Vergelijkbaar met de angsten maken de Grinbergs ook een onderscheid tussen 'persecutory' en depressief schuldgevoel. Het eerste ligt aan de basis van pathologische rouw en gaat vaak gepaard met somatisering, melancholie, vormen van psychose en ervaring van ik-verarming. Het tweede manifesteert zich in zorg en verdriet en ook als reparatie-tendens die iemand in staat stelt meer effectief de rouw door te werken.

Te lezen valt over potentieel pathogene adaptaties, zoals overwaardering of onderwaardering, idealisering of devaluering van het nieuwe/oude, geen zelfhechting aan het nieuwe object, of conflictueuze identificaties ermee. Bions model van de relatie tussen 'container' en 'contained' verduidelijkt de interactie tussen immigrant en ontvangende groep. Deze interactie staat voor een 'catastrophic change' die in verschillende mate de structuur en samenstelling van de ontvangende groep kan beïnvloeden en verstoren. Bestaande structuren moeten zich transformeren. Het proces vraagt om flexibiliteit en kan dan bijdragen tot het welzijn van zowel 'container' als 'contained'. Bij de ontvangende groep kan er een toename zijn van paranoïde angsten, eventueel van intense xenofobische, vijandige reacties. Ook hier bestaat de mogelijkheid tot idealisering, nu van de migrant, die onbewust in een positie van onnipotentie geplaatst wordt, de bestaande problemen zal oplossen en gezien wordt als een soort messiaanse leider. Omdat deze nooit aan de verwachtingen kan voldoen, komen daarna de teleurstelling en de vijandigheid, alsof de ontvangende groep bedrogen is.

De Grinbergs geven indringende dromen van hun patiënten, zoals die van een patiënte kort na haar migratie: ze kan de tante die ze gaat opzoeken niet vinden, ze wordt niet gezien, ze kan haar bezittingen niet meer ophalen; het

gaat over verlies van objecten en delen van haarzelf, met depressieve ondertoon. Een droom van een andere patiënte toont de fluctuatie tussen de twee typen schuldgevoel: de rouw over de migratie reactiveert het verdriet over haar vaders dood en toont een condensatie van andere eerder geleden verliezen en schuldgevoelens. Bij elk objectverlies is er een gelijktijdig ervaren van verlies van delen van zichzelf.

Voor kinderen kan migratie enerzijds minder en anderzijds meer traumatisch zijn dan voor volwassenen. Minder: doordat de directe omgeving uit minder mensen bestaat, en, als het kind met het hele gezin gaat, er een soort 'protective covering', een beschermingslaag is. Het kind kan gemakkelijker imiteren en nieuwe indrukken in zich opnemen, het leert gemakkelijker en is daarmee beter toegerust dan volwassenen om een nieuwe taal en nieuwe gewoontes te integreren. Taal is een fundamenteel cultuurelement; vooral volwassenen tonen daarin een sterke weerstand tegen verandering. Hiertegenover staat dat de migratie voor het kind een traumatisch gebeuren kan zijn. Het heeft immers geen actief aandeel in de beslissing om te emigreren, het snapt de motieven vaak niet goed. De ouders zijn uit hun doen door de migratie, waardoor soms de beschermende laag niet intact is. De ouders kunnen erg met zichzelf bezig zijn, eventueel zijn ze het niet met elkaar eens en komt het kind terecht in een speciale band met de ene ouder tegen de ander terecht. 'Youth is without doubt the best and the worst age for everything, migration included' (p. 126).

Stabiele banden in de familie maken migratie gemakkelijker. Wanneer er al conflicten zijn kunnen deze zich juist verscherpen. Werkloosheid is erg ondergraving voor voldoening en zelfrespect, werk geeft weer een volwassen gevoel na het regressieve begin, een plaats in de gemeenschap. Tweede generatie kinderen van immigranten, ook al zijn ze in het nieuwe land geboren, lijden vaak aan de gevolgen van de door hun ouders uitgestelde (pathologische) rouw.

In hulpverleningscontacten hebben we ook te maken met mensen die leven in ballingschap, die niet meer kunnen terugkeren vanwege poli-

tieke redenen en vervolging. Zij móesten ergens weggaan en ervaren vaak een gevoel van overlevingsschuld ten opzichte van hen die achterblijven. Hun tragische situatie is in een aantal opzichten anders dan die van vrijwillige migranten, die weg kónden. Ook onder deze laatsten zijn er natuurlijk grote verschillen in de onbewuste betekenis die het oorspronkelijke land en het land waar men naartoe is gegaan hebben: historische beeldvorming en actuele fantasieën zullen voor een Surinaams gezin heel anders liggen dan voor een Turks gezin.

Het boek gaat niet uitgebreid in op transculturele aspecten van migratie; en ook niet op de mogelijkheden en beperkingen van de psychoanalytische benadering ten aanzien van het begrijpen en begeleiden van migranten uit andere culturen.

In positieve zin kan gesteld worden dat het boek een grote betrokkenheid van de auteurs uitstraalt. Het leest prettig, ondanks en soms dankzij de regelmatig optredende herhalingen in weer wat andere bewoordingen. Achteraf voel ik wel de behoefte aan een overzicht met enige structuur, waarin het verhalend gebrachte ook enigszins systematisch samengevat wordt, en waarin op meer praktische wijze ook iets van de mogelijke symptomatologie, van de signalen van (mal-)adaptatie wordt weergegeven. Problemen zullen zich tonen in een scala gaande van bijvoorbeeld subtiele tekenen in dromen, tot een uitgebreid beeld van posttraumatische stress. In de gevalsbeschrijvingen komen we wel erg veel goede en slechte borsten en penis-duidingen tegen. De borst vormt in de betreffende context wel een aansprekend beeld, en is soms bijna letterlijk te nemen: er is vaak een ervaring van verlies van het geïdealiseerde oorspronkelijke land, ervaren als moeder, als voedende borst. Gemeenschappelijk eten, voedsel, voorwerpen, gewoontes uit dit moederland zijn van groot reëel en symbolisch belang.

Ik kan elke psychoanalytisch werkende therapeut lezing van het boek zeer aanraden. Zeker voor hen die met migranten werken, biedt het veel verhelderende en soms verrassende observaties en verbanden. De Grinbergs maken duidelijk dat we, naast de letterlijke wijze waarop

we met migratie te maken hebben, ook op figuurlijke wijze allen betrokken zijn in ons directe persoonlijke leven: als we migratie als metafoor zien, kan de menselijke ontwikkeling op zichzelf opgevat worden als een opeenvolging van migraties, waarbij we ons geleidelijk meer en meer verwijderen van onze oorspronkelijke objecten.

Dr. A. van Waning, psychiater, volwassenen- en kinderpsychoanalytica, is als staflid verbonden aan het Nederlands Psychoanalytisch Instituut en tevens werkzaam bij Pharos, GGZ voor vluchtelingen, beide te Amsterdam.

Metten in en rond de psychoanalyse

Bespreking van Th. Shapiro & R.N. Emde, editors (1995), *Research in Psychoanalysis. Process, Development, Outcome*. International Universities Press Inc., Madison CT. ISBN 0-8236-5795-7, 447 pagina's, prijs: \$ 60

Jan Buitelaar

De honderdjarige psychoanalyse heeft een drukke verjaardag achter de rug. Er was niet alleen een serie uitnodigende studiedagen en symposia over de klinische en maatschappelijke betekenis van de psychoanalyse, ook werd meer dan ooit nagedacht en gepubliceerd over haar wetenschappelijke status. Het fraai uitgegeven en interessante boek *Research in Psychoanalysis*, onder redactie van Theodore Shapiro en Robert Emde, legt daarvan getuigenis af. Zoals de redacteurs in hun inleiding uiteenzetten, werd het tijd voor een overzicht en in feite voor een inhaalactie. Zowel analytici die vanuit en in de klinische praktijk onderzoek deden, als door de psychoanalyse geïnspireerde onderzoekers op het terrein van de ontwikkelingspsychologie en ontwikkelingspsychopathologie werd gevraagd een beknopte samenvatting van hun bevindingen te geven, en daarbij vooral perspectieven voor toekomstig onderzoek te schetsen. Dit alles wel binnen het kader van het empirisch-positivistische wetenschappelijke paradigma, dus met aan-

dacht voor de tussen-beoordelaars-betrouwbaarheid van observaties, de validiteit van gehanteerde begrippen, het toetsen van hypothesen met geëigende statistische methoden, en het met waarschijnlijkheidsmaten onderbouwen van voorspellingen. Het boek is opgebouwd uit drie delen die achtereenvolgens gaan over het psychoanalytisch proces, over ontwikkelingspsychologie en psychoanalyse, en over de effecten van psychoanalytische behandelingen. Daarbij wordt voor elk onderdeel een vaste formule gevolgd: eerst een aantal onderzoeksbijdragen, gevolgd door commentaren van onderzoekers en van gerenommeerde klinici.

In het deel over het psychoanalytisch proces komen zes onderzoeksgroepen aan het woord, namelijk Joseph Weiss uit San Francisco, Virginia Teller en Hartvig Dahl uit New York, Joseph Caston uit San Francisco, Mardi Horowitz uit San Francisco, Ernest Jones uit Berkeley, en Horst Kächele en Helmut Thomä uit Ulm. Gemeenschappelijk aan al deze bijdragen is de overtuiging dat het zorgvuldig onderzoek van wat er tussen analysant en analyticus in de analytische situatie gebeurt, het meest bijdraagt aan een empirische onderbouwing, uitbreiding en eventueel revisie van de psychoanalytische theorie. De hoofdstukken verschillen daarentegen in de wijze waarop de klinische data geordend en verzameld worden. Horowitz bijvoorbeeld baseert zich uitsluitend op zogenaamde procesnotities. Dit zijn aantekeningen van de analyticus die al door een theoretisch kader gestuurd zijn en daarmee onderhevig zijn aan de kritiek van selectie-bias. Andere groepen, het meest uitgesproken die van Kächele en Thomä, hebben een uitgebreide databank opgericht, die bestaat uit letterlijke transcripties van vele analyse-uren die op geluidsband zijn vastgelegd. Alle groepen richten zich op de ordening van zich herhalende patronen en sequenties in het analytisch proces, waarbij Kächele en Thomä, en Weiss vooral de uitwisseling en interactie tussen de partners benadrukken, Horowitz op zoek is naar de essentiële ingrediënten van repeterende disfunctionele aanpassingsreacties, en Jones verschillende typen interventies tracht te classificeren. Het wekt dan ook weinig verbazing dat elke groep

eigen theoretische concepten ontwikkelt en hanteert, die wel raakvlakken en verwantschappen hebben maar zeker niet identiek zijn.

Lezing van deze hoofdstukken dwingt in de eerste plaats bewondering af voor de enorme investering aan tijd en energie die nodig moet zijn geweest om de data te verzamelen. Wel is het jammer dat niet meer coördinatie tussen de verschillende onderzoeksgroepen heeft plaatsgevonden. Om elkaars hypothesen te kunnen toetsen, moet men eerst over en weer dezelfde taal leren spreken, dat wil zeggen elkaars begrippenapparaat kunnen toepassen. Overigens, zoals ook Shapiro in zijn commentaar schrijft, heeft dit type onderzoek nog nauwelijks geleid tot klinische implicaties, bijvoorbeeld tot veranderingen in de psychoanalytische techniek of in de beoordeling van praktische dilemma's. Hier liggen nog veel uitdagingen voor de toekomst.

De hoofdstukken over ontwikkelingspsychologie die volgen, zijn van de hand van respectievelijk Peter Hobson, Joy Osofsky, Mary Main, en Peter Fonagy. De centrale vraag voor deze auteurs is in hoeverre gegevens die buiten de analytische situatie zijn verzameld, relevant zijn voor de psychoanalytische theorievorming, of misschien zelfs nopen deze aan te vullen of te wijzigen. Vanuit zijn werk bij autistische kinderen beschrijft Hobson hoe de vaardigheid om uitingen van emoties waar te nemen en te begrijpen een cruciale rol speelt bij het tot stand brengen van sociale reciprociteit. Osofsky rapporteert over observaties bij hoog-risico tiener-moeders en hun jonge kinderen. Het ontbreekt hier vaak aan wederzijds plezier, terwijl er juist een overmaat is aan uitwisselingen van nijldige, boze, chagrijnige en plagende affectieve signalen naar elkaar. Dit zou één van de mechanismen kunnen zijn waarlangs de intergenerationele overdracht van chronische traumata plaatsvindt. Main geeft een fraai overzicht van haar werk op het gebied van 'attachment', waarbij vooral de representatie van de attachmentervaringen in het 'interne werkmodel' ruim aandacht krijgt. Ook behandelt ze het 'Adult Attachment Interview', een semi-gestructureerd interview waarin volwassenen ondervraagd worden over hun

ervaringen met en herinneringen aan de attachment-figuren. Een belangrijke bevinding is dat ouders die een consistent en coherent beeld hebben van hun eigen attachment-ervaringen en opvoeders – los van het feit of deze ervaringen gunstig of ongunstig waren – kinderen hadden die veilig gehecht waren. Dus de vorm veelmeer dan de inhoud van de ervaring is bepalend. Main knoopt hier een aantal interessante beschouwingen aan vast over de controverse tussen de hermeneutiek en het constructivisme in de psychoanalyse. Fonagy sluit hierop aan in zijn onderzoek naar de verschillen tussen mensen die in staat zijn een intergenerationale keten van traumatisering te doorbreken, en zij die hierin niet slagen. Ook hier wordt gevonden dat de latere attachment-status van het kind niet primair bepaald wordt door verschillen in observeerbaar gedrag van de opvoeders, zoals de mate waarin ze sensitief reageren op de signalen van het kind. Wel hangt de attachment-status van het kind af van het vermogen van de opvoeders tot zelf-reflectie, dat wil zeggen van de capaciteit om eigen attachment-ervaringen te ordenen in termen van motieven, betekenissen en bedoelingen. Met name bij een borderline persoonlijkheidsontwikkeling schiet dit vermogen tot zelf-reflectie en ordenen duidelijk tekort.

Deze bijdragen over ontwikkelingspsychologie en psychoanalyse liggen, denk ik, dicht tegen de klinische praktijk aan en brengen behandelers ook gemakkelijk op nieuwe ideeën voor patiënten die ze onder hun hoede hebben. Implicaties voor de psychoanalytische theorievorming worden treffend samengevat door Lichtenberg in zijn commentaar: minder nadruk op driftmatigheid en meer op affecten, de centrale positie van de (infantiele) seksualiteit loslaten en meer oog krijgen voor het belang van sociale gerichtheid en hechting, afzien van het reïficeren van de agressie en meer denken in termen van onaangename, hinderlijke, 'aversieve' gedragingen, en tenslotte een verschuiving van neutraliteit en abstinentie naar reciprociteit, dialoog en communicatie.

Het derde deel van het boek gaat over effectonderzoek. Allereerst zijn er hoofdstukken over een drietal inmiddels klassieke projecten, het

Columbia Records Project van de hand van Henry Bachrach, het Psychotherapy Research Project van de Menninger Foundation dat beschreven wordt door Robert Wallerstein, en de Boston Outcome Study gepresenteerd door Judy Kantrowitz. Voor velen bekende uitkomsten worden hier nog eens kort samengevat. De belangrijkste bevinding van het Columbia project was dat slechts bij vijftig procent van alle psychoanalyses een analytisch proces tot ontwikkeling was gekomen en dat er geen verband was tussen het therapeutisch resultaat en het al dan niet tot stand komen van het proces. In min of meer identieke bewoordingen beschrijft Wallerstein dat structurele persoonlijkheidsveranderingen tenminste in even sterke mate toe te schrijven waren aan steunende interventies als aan interpretatieve-inzichtgevende interventies. Kantrowitz geeft aan dat het resultaat van psychoanalyses niet afhangt van de persoonlijke kwaliteiten van analyticus en analysant (sic!), maar vooral van de matching tussen hen: klikt het of klikt het niet. Ze voegt er wel aan toe dat dit klikken deels lijkt te berusten op onbewuste processen bij de partners in de analytische context en dus op eventuele 'blinde vlekken' van de analyticus.

Het boek wordt afgesloten met bijdragen van Lester en Ellen Luborsky over een systematische methode, de 'Core Conflictual Relationship Theme' (CCRT), om het verloop van overdrachtsreacties in kaart te brengen, en van Christoph Heinicke over de meerwaarde van vier-sessies-per-week boven een één-wekelijks contact in kindervertherapieën.

Deze bespreking kan moeilijk recht doen aan de inhoudelijke rijkdom van dit boek. De hoofdstukken zijn stuk voor stuk helder geschreven en van goed tot zeer goed niveau. Het boek bevat weliswaar in feite weinig nieuwe informatie – bijna alles is al eerder in tijdschriften gepubliceerd – maar ontleent zijn meerwaarde aan het overzicht en de bundeling. Daarbij moet gezegd worden dat het geen compleet overzicht biedt van empirisch onderzoek op het gebied van de psychoanalyse. Het is jammer dat het onderzoek naar afweermechanismen en persoonlijkheidsstructuur dat toch in de 'grote' algemene psychiatrische tijdschriften is gepubliceerd niet aan bod komt.

Ook onderzoek dat te situeren is op het raakvlak van psychoanalyse en neurobiologie, zoals droomonderzoek en elektrische hersenactiviteit, of afweermechanismen en doorbloeding van hersengebieden, wordt node gemist. Een merkwaardig punt is verder dat nauwelijks stelling wordt betrokken in het door Grünbaum aangezwengelde debat over de wetenschappelijke status van de psychoanalyse. Ten slotte had ik ook liever gezien dat het boek op een andere manier was opgebouwd: eerst uitvoerig ingaan op de effectiviteit van psychoanalytische interventies, en dan aan de orde stellen hoe deze behandel-effecten tot stand komen en welke rol het psychoanalytisch proces daarin speelt. Niettemin is het te wensen dat niet alleen onderzoekers, maar ook praktisch werkzame psychoanalytici en psychotherapeuten kennisnemen van de inhoud van dit boek, en de inhoud wordt geagendeerd in de diverse opleidingscurricula.

Prof. dr. J.K. Buitelaar is kinderpsychiater/psychoanalyticus en als bijzonder hoogleraar verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Bion in Lyon

Bespreking van: Gérard Bléandonu (1994), *Wilfred Bion. His Life and Works, 1897-1979*. Vertaald door Claire Pajackowska. Voorwoord door R.D. Hinshelwood. Free Association Books, London. (Oorspronkelijk Bordas, Parijs 1990.) ISBN 1-85343-330-6, 303 pagina's, prijs: £ 18.95

Jan Cambien

Sleutels

Bijna twintig jaar lang had de Bion-fan geen andere sleutel dan twee dunne boekjes ter beschikking om de donkere en sombere maar fascinerende gedachtenwereld van zijn idool te ontsluiten. Er was het boekje van de Spaanssprekende analytici rond Leon Grinberg (1975) en het derde deeltje van *The Kleinian Development* van Meltzer (1978). Her en der was er nog wel een inleidend artikelje te vinden, maar verder

was er niets. Nochtans moet de 'fanclub' een respectabel aantal leden bevatten. Die indruk krijgt men althans als men erop let hoe internationaal steeds vaker naar Bion als de bewonderde inspiratiebron wordt verwezen. Al die verwijzingen hielpen natuurlijk ook om de 'Bionlogie' toegankelijker te maken. En natuurlijk zijn er na de introducties van Meltzer en van Grinberg nog een aantal publikaties geweest van lezingen, seminars en discussies waarin Bion zelf hulp geboden heeft bij het exploreren van zijn oeuvre. Anderzijds verscheen na de publikaties van Grinberg en Meltzer de roemruchte trilogie *A memoir of the future* (1975, 1977, 1981), gepubliceerd in Bions eigen beheer. Deze 'roman' zorgde voor een nieuwe, met verstomming slaande en tot op heden niet begrepen en verteerde puzzel.

Maar nu is er dus ook het driehonderd bladzijden dikke, in kleine lettertjes gedrukte, boek van Bléandonu, dat al enkele jaren eerder ter beschikking was van fans die het Frans beheerden. Dat deze inleiding uit Frankrijk komt, is een merkwaardig feit, waarover Engelstalige recensenten hun verbazing en ambivalentie niet onder stoelen of banken steken (Hinshelwood in zijn voorwoord op het boek; O'Shaughnessy 1995).

Het is vreemd dat er niet reeds meer boeken over Bion zijn verschenen. Over Winnicott zijn al heel wat systematische studies geschreven. Wat Klein betreft is de behoefte van de markt volledig bevredigd door de werken van de twee Segals, Hanna (1964, 1979) en Julia (1992), en de lijvige, qua interpretaties op bepaalde punten bekritiseerde maar academisch competente biografie van Grosskurth (1986). Men verwacht wel geen even grote stroom publikaties over Bion als over Freud, hoewel hij door velen meer als 'een man voor onze tijd' (cfr. Gay, 1988) en voor de toekomst wordt gezien dan Freud. Deze eer deelt hij met Lacan over wie – merkwaardig contrast – een onvoorstelbare en onstelpbare hoeveelheid 'poubellications' wordt geproduceerd.

Lacan

Lacan en Bion zijn generatiegenoten, die op een aantal punten intrigerende gelijkenissen vertonen: rebels, arrogant, briljant, filosofisch,

humoristisch, geïdealiseerd en verguisd, grensverleggend en in elk geval gestorven rond dezelfde tijd. Toen ze de geest gaven, lieten ze een pijnlijk vacuüm achter. Analytici van hun kaliber zijn er sindsdien niet meer geweest. Lacan en Bion hebben elkaar ontmoet. Dat kunnen we lezen in de negende voetnoot van het boek van Bléandonu. In september 1945, in Londen. Lacan had een artikel gelezen van Bion en Rickman uit 1943 waarvan Lacan zei dat het maar zes krantenkolommetjes besloeg maar dat het een plaats zou krijgen in de geschiedenis van de psychiatrie. Na de ontmoeting schreef Lacan : '... of whom it could be said that the flame of creation burns within ... frozen in an immobile and moonlike mask, accentuated by the fine comas of a black moustache ... we are in the presence of one of those beings who are solitary in even their highest achievements, and as we find confirmed in this man's adventure in Flanders, where he followed his tank ... thus forced the iron gates of fate' (Bléandonu, p. 278). De 48-jarige Bion had toen niet meer dan twee korte artikeltjes geschreven. We moeten Lacan dus wel bewonderen om zijn scherpe 'klinische' intuïtie betreffende de waarde van de figuur die hij had ontmoet.

Het contrast tussen de stroom lacanianisme en dit eerste werk sinds het volledige, publiceerbare werk van Bion ter beschikking staat, is merkwaardig. Heeft het iets te maken met een verschil in mentaliteit tussen lacanianen en IPA-analytici? Zijn deze laatste te bescheiden of te geconstipeerd, terwijl de eersten 'causent toujours'? Bléandonu heeft wellicht enkel het ijs gebroken, want Hinshelwood heeft ongetwijfeld gelijk als hij zijn voorwoord besluit met de bewering dat het even zeker is dat er volgende pogingen zullen zijn als dat het zeker is dat Bléandonu's werk 'a formidable achievement' is (Bléandonu, p. xii).

Bionbiografie

Bléandonu heeft leven en werk van Bion ingedeeld in vijf perioden. In een eerste deel spreekt hij over de familiale achtergrond, de kinder- en jeugdjaren, de ervaringen in de Eerste Wereldoorlog en de studie jaren. Het tweede tot en met vijfde deel worden ingedeeld op

basis van de belangrijkste inhoud van het werk, dat wil zeggen respectievelijk 1) groepen 2) de psychose 3) epistemologische kwesties 4) de autobiografie en *A memoir of the future*. Elk deel krijgt een verdere, nogal verwarrende, onderverdeling, meestal maar niet altijd, op basis van de verschillende publikaties over een bepaald onderwerp.

Duidelijk is dat Bléandonu zijn Bion kent. Hij is volledig. Hij heeft alle publikaties van Bion bestudeerd en weet op gepaste momenten interessante aanvullingen te geven uit andere bronnen. Elke auteur van een werk over Bion zal voor het probleem staan dat bepaalde aspecten makkelijker te bespreken zijn dan andere. Een overzicht geven van de familiale achtergrond en een levensschets maken van Bions kinderen jeugd jaren is relatief eenvoudig als men niets meer wenst te doen dan Bions autobiografie samenvatten. De auteur slaat zich daar dan ook zonder problemen doorheen. Het is echter ook niet veel meer geworden dan een samenvatting van de autobiografie en ze heeft zeker niet de sprankelende frisheid en de dramatische kracht ervan. Nieuwe gegevens komen weinig of niet voor. Vermoedelijk is dit typisch het probleem van de biograaf die zijn 'onderwerp' en diens omgeving niet persoonlijk heeft gekend. De auteur beschikt evenmin over de vrijheid en de middelen van iemand die een academische task force op de been kan helpen om dit nadeel te compenseren. Spijtig is dat de auteur niet de kans aangrijpt om deze handicap goed te maken met inventieve commentaren op bepaalde toch zeer intrigerende gegevens. Bléandonu citeert Bion die zichzelf en zijn zus beschrijft als een 'accomplished and unpleasant pair of liars' (p. 12), vertelt dat Bion mislukte in Oxford, hoe groot zijn afkeer van de seksualiteit was, dat hij een leraarsloopbaan heeft moeten afbreken op basis van een beschuldiging van homoseksuele, pedofiele verleiding, hoe lang hij celibetair is geweest, dat hij later in zijn militaire loopbaan gefnuikt werd hoewel hij de steun genoot van Montgomery. De auteur onderneemt echter geen poging om over het belang van deze 'feiten' voor de figuur en zijn werk te denken of te speculeren. Daarentegen treffen de soms weinig fijnzinnige, ondoordachte beweringen zoals de

beschouwing over het Engelse 'boarding-school'-systeem (p. 99): 'The boys' separate lives create a homosexual experience which, in Bion's case, was exacerbated by his very great distance from his family, his intense attachment to team sports, and his years in the army.' Het is het soort beschouwing waarvan je de wenkbrauwen gaat fronsen. Ze komen wel meer voor in dit boek.

Ervaringen

Van het alom bekende *Experiences in groups* (1961), het begin van Bions roem en tot op heden de klassieker van de psychoanalytische groepstherapie, geeft Bléandonu een aanvaardbare, zij het niet altijd helder gestructureerde, synopsis. De parallel tussen Toynbee's Griekse, Chinese en Joodse beschavingsmodel en respectievelijk Bions 'fight-flight', 'dependency' en 'pairing group' is interessant maar onvoldoende uitgewerkt. De auteur heeft mij in ieder geval niet kunnen overtuigen van het belang van Toynbee's werk als directe inspiratiebron voor Bions groepsdynamische theorieën.

Inferno

Bion bestuderen betekent essentieel een studie maken van de vier boeken die hij publiceerde tussen 1962 en 1967: *Learning from Experience* (1962), *Elements of Psycho-analysis* (1963), *Transformations* (1965), en de becommentarieerde reeks eerder gepubliceerde artikelen, *Second Thoughts* (1967). Deze boeken zijn de 'pièce de résistance' voor elke leerling-tovenaar en dus ook voor elke Bion-biograaf. Er is nog een vijfde boek in de reeks, *Attention and Interpretation* (1970), dat samen met de genoemde boeken is opgenomen in *Seven Servants* (1977). Ik kom daar later op terug (zie *Paradiso*). Het Inferno voor elke 'Biongrafie' zijn de genoemde vier boeken waarin Bion in esoterisme en complexiteit, in duizelingwekkende conceptualisering, voor geen andere psychoanalytische auteur, met inbegrip van Lacan, hoeft onder te doen. Bléandonu wijdt er ongeveer honderd bladzijden aan (p. 90-192). Titels voor de besproken thema's bedenken is eenvoudig: hallucinaties, destructie van verbanden, arrogantie, nieuwsgierigheid, episte-

mofiele impulsen, modellen van de ontwikkeling en de structuur van het denken, psychotische en non-psychotische delen van de persoonlijkheid, enzovoort. Maar helder inzien en begrijpen hoe de duiveltjes in dit Pandemonium circuleren is allesbehalve een sinecure. Ik ben het niet eens met Hinshelwood waar hij in zijn voorwoord schrijft dat Bléandonu te veel een 'standaardiserende' tekst heeft gemaakt, te veel een didactische uiteenzetting heeft gegeven van Bions uiterst genuanceerde en steeds ongrijpbare gedachtenwereld. Oppervlakkig gelezen lijkt de tekst inderdaad nogal 'straight-forward' zoals Hinshelwood schrijft. Maar bij trager en aandachtig lezen viel mij op dat de tekst eerder verward is, vaak in herhaling valt, weinig en een onduidelijke structuur heeft. Mij lijkt dat de auteur de klus van de tocht door de hel heeft proberen te klaren door een samenvattende parafrasering te geven van de betreffende teksten, zonder geheel duidelijk te maken met welke tekst hij nu precies bezig is. In elk geval wordt in dit boek storend onzorgvuldig gerefereerd. Het soort semi-obscuriteit dat het gevolg is van deze procedure, kon de auteur vermoedelijk voor zichzelf verantwoorden als recht doend aan de duistere sfeer waarin het Bion-universum is gehuld. Het is mijns inziens een niet-geslaagde poging om het ongrijpbare van Bions gedachtenwereld te evokeren. Aandachtiger lezen leidde in mijn ervaring dus niet tot de indruk van een instructieve tekst, die de zaken simplificeert, maar tot de indruk van een suggestieve, evokerende tekst die bij nader inzien eerder verward is. De oorspronkelijke teksten zijn in al hun duisterheid uiteindelijk veel helderder. Bléandonu's tekst parasiteert te veel op de oorspronkelijke tekst. Hij baant er zich op één of andere manier wel een weg doorheen maar het produkt doet me eerder denken aan Bions 'undigested facts' dan aan 'het-denken-voedende-gedachten' geboren uit geduldige rêverieën over wat onvoldragen was in Bions universum. Voor leerrijke instructie over het corpus van Bions oeuvre kun je nog steeds beter terecht bij die twee dunne boekjes van vroeger. Als Meltzer bijvoorbeeld over 'The Grid' schrijft dat het volgens hem onrealistisch is te verwachten dat dit 'Rooster' voor de analyticus werkelijk nuttig zou kunnen zijn, begrijp

je die 'Grid' wel niet beter, maar toch voldoet dit meer aan wat je van een commentator verwacht dan als men Bion over 'The Grid' gewoon zonder enig commentaar parafraseert. Je verwacht toch enige evaluatie, enige situering, enige interpretatie. Met commentaar is dit boek over het algemeen te spaarzaam. Dat de opgave het 'corpus Bioni' te verhelderen zo een formidabele taak is, is wellicht de reden waarom de auteur onderweg nogal eens een steek laat vallen of een kans laat liggen. Zo spreekt de auteur volgens mij geheel zonder reden over 'the psychotic period of Bion's work' (p. 92) of stelt hij vermoedelijk ten onrechte dat het pessimisme van Freud lange tijd een 'burden to psychotic patients' is geweest (p. 106), hoewel de lezer wel begrijpt wat hij bedoelt.

Dat Bléandonu voortdurend spreekt over 'verbal thought' waar een sober 'thought' zou volstaan is duidelijk een gallicisme. Het is vermoedelijk de sociaal-psychiater uit de voorsteden van Lyon die in Bion een 'community psychiatrist' ontwaart, die psychiatrische diagnostische criteria aanreikt, die vooral schizofrenen behandelt en daarbij het contact met de familie niet uit de weg zou gaan, en als analyticus in elk geval zelf niet psychotisch is (p. 121). Ikzelf had die aspecten van Bion nog niet gezien en ben er ook na dit boek nog niet van overtuigd dat die identiteit 'an sich' heeft bestaan.

Is het omdat de taak de cruciale teksten te ontvouwen – begrijpelijk – te zwaar op zijn schouder drukt dat hij de kans laat liggen om dieper in te gaan op de verhouding Klein-Bion? Voor bijvoorbeeld zijn mening dat Bion een uitstekende keuze maakte toen hij Klein koos als analytica, geeft Bléandonu nogal vreemde argumenten: 'Not only could she appreciate the suffering of his infantile self ... but she was unlikely to be hampered by his narcissistic and schizoid defences, as these were the areas of her own research' (p. 95). Maar enkele bladzijden verder schrijft hij niettemin dat Kleins 'insensitivity seemed to him to border on inhumanity' (p. 100). Nog maar eens zonder commentaar.

Paradiso

Attention and Interpretation, het vijfde boek opgenomen in *Seven Servants*, is een boek vol verwijzingen naar de mystiek, naar Meister Eckhart en Johannes van het Kruis, naar diens onderscheiding(en) tussen God en het Gods-hoofd. In dit boek worden het mysterieuze concept O en de gedachte dat de analyticus zich moet ontdoen van zijn geheugen en verlangen verder uitgewerkt. Het boek handelt over de verhouding tussen genie en groep, tussen de psychoanalyse en de instituten die haar leden behandeling met een substituut ervan verzekeren. Bion ontwikkelt in dit boek de gedachte dat als gedachten waar zijn, ze geen denker nodig hebben en er toch naar op zoek zijn, en dat anderzijds de leugen ondenkbaar is zonder denker, of beter leugenaar. Hoewel al deze thema's wat esoterisch kunnen lijken is dit 'vijfde boek' eigenlijk een zeer 'leesbaar' werk. Het is een werk dat zich haast even makkelijk laat lezen als de later gepubliceerde 'Bion-seminaries'. Qua stijl en zelfs inhoudelijk sluit *Attention and Interpretation* trouwens dicht aan bij *Experiences in groups*, zijn meest toegankelijke werk. In *Attention and Interpretation* vind je dezelfde onnavolgbare, verrassende en humorvolle Bionenergetische stroom van reflecties en invallen als in *Experiences in groups*.

Als Bléandonu de Bion van *Attention and Interpretation*, de psychoanalytische gnosticus en asceet, bespreekt, doet hij dat voortreffelijk. Hij geeft niet alleen het werk goed weer maar hij slaagt er ook in het voor de lezer op een boeiende manier te situeren en te ontsluiten, bijvoorbeeld door het geven van relevante informatie over de mystiek waar Bion naar verwijst. Dat de auteur hier (p. 192-235) zijn meest gunstige indruk maakt is misschien niet vreemd aan het feit dat hij Fransman is, en dus lid van een cultuur waarin intellectueel speculeren zeer gewoon is. Ook Bion zelf lijkt in dit deel van zijn werk dicht bij een continentale – ik zou haast zeggen lacaniaanse – stijl van denken te staan. Volgens O'Shaughnessy (1995) zou hier zelfs sprake zijn van een soort artefact. Niet vrij van enige afgunst schrijft ze dat deze continentale biografie (Bléandonu) ten onrechte veronderstelt dat Bion even ver-

trouwd is met de klassiekers van de continentale filosofie als vele Franse intellectuelen.

Purgatorio – to be or not to bi O (n)

Het boek eindigt vrij abrupt. De auteur raast door de laatste periode van Bions leven en werk (de jaren zeventig). Hij geeft nog wel een verdienstelijke samenvatting van de roemruchte trilogie (*A memoir of the future*) die zelfs bij fans nogal eens in ongenade valt. Hij eindigt het boek waarmee hij het begonnen is, namelijk met gegevens uit de autobiografie. Het abrupte einde en de circulaire structuur zijn wellicht bedoeld als een afspiegeling van de circulariteit die te vinden is in Bions werk (onder meer in de trilogie) en het plots afbreken van diens autobiografie. Deze laatste eindigt met de slotregel van de beroemde 'To be or not to be' monoloog, namelijk: 'Nymph in thy orisons be all my sins remembered.' Het is voor Bléandonu aanleiding om zijn boek zo goed als te besluiten met een uitvoerige beschouwing over Hamlet. Het nastreven van een concrete identificatie met het object van zijn biografie door bepaalde structuurkenmerken van diens werk te spiegelen is iets wat men wel kan begrijpen maar dat niettemin niet overtuigt in de manier waarop het gebeurt. Bion is een groot stilist. Bléandonu niet. Althans niet in het Engels.

Wie zich interesseert voor Bion – gewoonlijk een alles-of-niets fenomeen – zal dit boek niet ongelezen laten. Het is plezierig dat dit globale overzicht, van meer dan acceptabele kwaliteit, bestaat. Nochtans zal men de boekjes van Meltzer en Grinberg meer herlezen dan dit boek als men een verheldering, toelichting of interpretatie wil van een of ander Bion-concept of -theorie. Het onovertrefbare standaardwerk over Bion is dit boek zeker niet. Gay's definitieve biografie over Freud verscheen ongeveer veertig jaar na diens overlijden. Als het met Bion even snel gaat is het wachten tot 2019. Velen onder ons zullen dan al 'at one in O' geworden zijn met Bion.

Literatuur

Gay, P. (1988), *Freud. A life for our time*. Deut & Sons, London.

Grinberg, L. et al. (1977), *Introduction to the*

Work of Bion. Translated from the Spanish. Maresfield, London.

Grosskurth, P. (1986), *Melanie Klein*. Hodder & Stoughton, London.

Meltzer, D. (1978), *The Kleinian Development. Part III. The Clinical Significance of the Work of Bion*. Clunio Press, Perthshire.

O'Shaughnessy, E. (1995), *Review of Gérard Bléandonu: Wilfred Bion. His life and works. The International Journal of Psycho-Analysis* 76, p. 857-859.

Segal, H. (1964), *Introduction to the Work of Melanie Klein*. Heinemann, London. Republished Hogarth.

Segal, H. (1979), *Klein*. Fontana, Glasgow.

Segal, J. (1992), *Melanie Klein*. Sage, London.

Dr. J. Cambien (1951), Belgische School voor Psychoanalyse, is werkzaam in Centra voor Geestelijke Gezondheidszorg te Antwerpen (Cidar) en te Leuven.

Op zoek naar de grondslagen van het psychisch functioneren

Bespreking van H. Rey (1994), *Universals of Psychoanalysis in the Treatment of Psychotic and Borderline States*. Edited by Jeanne Magagna. Free Association Books, London. ISBN 1-85343-370-5, 319 pagina's, prijs £ 25.00

Rudi Vermote

Het boek van Rey roept bij mij een zekere nostalgie op. Het verscheen ongeveer gelijktijdig met het boek van collega M. Jackson (1994) over de aanpak van psychotische patiënten. Deze boeken zijn een eervolle afsluiting van de loopbaan die beide auteurs hadden als psychiater en psychoanalyticus aan het gerenommeerde Maudsley opleidingsziekenhuis te Londen. Het lijkt alsof ook elders het tijdperk van het durven doordenken van psychiatrische ziektebeelden vanuit het psychoanalytische model tijdelijk voorbij is. De benadering is nu vooral beschrijvend geworden. Psychiaters worden gevormd door de DSM (Diagnostic Statistical Manual van de American Psychiatric Associ-

ation), een statistisch handboek dat in feite voor research is ontworpen en dat niet meer op een denkmodel gestoeld is, maar diagnostische criteria levert die door commissies bepaald worden. De benadering vanuit een eenheidsmodel, dat houvast en inzichten biedt en creativiteit en ruimte om te denken toelaat in het werkelijke contact met de individuele psychiatrische patiënt, wordt gereserveerd (afgesplitst?) voor psychotherapie. Anderzijds wordt ernstige psychiatrische pathologie vanuit de psychotherapeutische hoek vaak als een tegenindicatie beschouwd.

In dit opzicht is het boek van Rey een verademing. Psychiatrie en psychoanalyse zijn bij hem naadloos verweven. Zijn denkmodel zien we vorm krijgen in de loop van de veertig jaar die het boek bestrijkt. Hoe dit praktisch toegepast wordt, blijkt niet alleen uit de talrijke klinische vignetten, maar ook uit diverse therapieverslagen, die verschillende hoofdstukken beslaan. Opeenvolgende zittingen uit groeps-therapieën met patiënten met persoonlijkheidsstoornissen, chronische schizofrenie, anorexia en boulemie en ook individuele therapieën worden besproken. In deze weelde van klinisch materiaal laat de auteur zien hoe het mogelijk is om in een aantal zittingen voeling te krijgen met de innerlijke wereld van psychiatrische patiënten, indien gekozen wordt voor een benadering vanuit de specificiteit van de psychische realiteit. Hij toont zich knap in het begrijpen van de manier waarop het onbewuste zich in psychopathologische fenomenen aandient, vanuit een model waarin hij het freudiaanse onbewuste en de kleiniaanse interne wereld integreert.

Hij gaat echter nog verder dan deze toegepaste psychoanalyse en maakt zich sterk om achter het gordijn van deze ernstige psychopathologische symptomatologie ook universele basisaspecten van het psychisch functioneren waar te nemen. Vandaar de titel: *Universals of Psychoanalysis*. Van deze veronderstelde basisaspecten geeft de auteur ons echter geen afgelijnd beeld. Zijn visie zit verweven in de bespreking van verschillende theoretische onderwerpen uit de psychoanalyse: schizoïde structuren, groeps- en intrapsychische objectrelaties, reparatie, depressie, het therapeutische proces, psycho-

linguïstiek, vrouwelijkheid. Ik doe een poging om de structuur van zijn visie weer te geven, een beetje als het lezen van een röntgenfoto onder een rijk organisch weefsel.

Volgens Rey is de psyche in wezen ruimtelijk georganiseerd. In de interne wereld liggen de gehele en deelobjecten reeds vooraf in bepaalde patronen vast. Hij vergelijkt ze met de aangeboren sensorimotorische schema's van Piaget en de dieptestructuur van Chomsky. De basispatronen zijn bij wijze van spreken als een soort genen aanwezig die zich ontvouwen naargelang de ervaringen die het subject heeft met de buitenwereld. De interne objecten die zo ontstaan, weerspiegelen aldus de verschillende ontwikkelingsstadia. Via deze objecten treedt het subject in interactie met de buitenwereld en organiseert deze. De objecten worden aanvankelijk op een zeer concrete en ruimtelijke manier gemanipuleerd. Deze vroegkindelijke manier van omgaan met interne objecten – door ze te manipuleren in de buitenwereld – blijft zichtbaar in groepsprocessen en acting-out. De interactie van de innerlijke objectwereld met de buitenwereld verloopt aanvankelijk volgens het paranoïde-schizoïde model: concreet en oog om oog, tand om tand. Bij een schizoïde problematiek blijft deze manier van omgaan grotendeels bestaan. Dit wordt duidelijk in wat Rey als het claustro-agorafobisch syndroom formuleert, een concept dat verwijst naar Guntrip. Het subject durft hierbij zijn objecten niet naar buiten te brengen; hij durft niet lief te hebben uit angst dat hij zal vernietigen. Schizoïde personen leven daardoor als parasieten in een schelp. Ze vormen zich een persoonlijke ruimte, die de projectie is van de innerlijke ruimte waarin ze weliswaar gevangen zijn maar zich veilig voelen voor de buitenwereld. Dit syndroom kan zich ook manifesteren bij de grensovergangen in het leven en in de omgang met de ruimtes waarin men leeft, zoals groeperingen, een relatie, enzovoort. Het syndroom krijgt een nog indringender betekenis wanneer de begrippen van Matte-Blanco over psychische ruimte en oneindigheid erop worden toegepast; angst in de buitenwereld wordt dan beleefd als oneindig en alleen te begrenzen binnen de dimensies van de eigen schelp.

Deze schizoïde manier van zijn verhindert aldus de soepele interacties met de buitenwereld, waar objecten gecorrigeerd en gerepareerd kunnen worden en dan weer geïntrojecteerd. Rey beschrijft dit als een continu katabolisatie-anabolisatieproces. Ook psycholinguïstiek benadert hij op een gelijkaardige manier. Er is een periode waarin woorden en gedachten op dezelfde concrete manier als objecten gemanipuleerd worden. Betekenis ontstaat door het projecteren van interne objecten in geluidsobjecten die buiten aanwezig zijn. De visie van Rey kunnen we een klassiek kleiniaanse noemen, waarin veel verklaard wordt vanuit de concrete manipulatie van lichaamsgebonden deel-objecten. De beschrijving van zijn claustro-afrofobisch syndroom is klinisch relevant en heeft een duidelijke invloed gehad op de conceptualisering van de pathologische organisatie van mentale structuren door Steiner (1993). Het is merkwaardig en ook wel jammer dat hij een aantal post-kleiniaanse begrippen die een benadering bieden van dezelfde thematiek (Vermote 1995) en waar hij zeker vertrouwd mee was, niet verwerkt. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan de pre-concepten en cognitieve correctie van Bion en Money-Kirle en de theorie over een psychisch claustrum van Meltzer.

In elk geval was het lezen van het boek voor mij een boeiende ervaring; vooral door de sterke klinische verankering had ik de indruk een interessante workshop te hebben bijgewoond. Het kroonjuweel van het boek is *The schizoid mode of being and the space-time continuum (before metaphor)*, een tekst die ook in de bloemlezing van Bott Spillius (1988) *Melanie Klein Today* is opgenomen. Het enige dat mij stoorde is dat, hoewel het duidelijk om een compilatie van meestal reeds gepubliceerde bijdragen gaat, de chronologie daarbij niet gerespecteerd wordt. Dit is enigszins verwarrend omdat het zicht op de evolutie van de onderliggende visie, die voor de samenhang van het boek zorgt, daardoor vertroebeld wordt.

Literatuur

- Bott Spillius, E. (Ed.) (1988), *Melanie Klein Today*, Vol. I. Routledge, London.
 Jackson, M. en P. Williams (1994), *Unimagin-*

able Storms. A Search for Meaning in Psychosis. Karnac Books, London.

Steiner, J. (1993), *Retreats*. Routledge, London.

Vermote, R. (1995), *Réalité psychique et formes*. *Revue Belge de Psychanalyse*, 27, p. 39-53.

R. Vermote is psychiater en psychoanalyticus (Belgische Vereniging voor Psychoanalyse), adjunct-kliniekhoofd in het Universitair Centrum te Kortenberg en bestuurslid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie.

Max Ernst en de psychoanalyse

Bespreking van: Cees de Boer (1995), *De droom van de iconoloog brengt collages voort. De herkomst van verbale en visuele tekens in de collageromans van Max Ernst*. Proefschrift, uitgegeven in eigen beheer (tel: 020-6765038). ISBN 90-9008406-1, 288 pagina's, prijs: f39,50 + f5,- verzendkosten.

Kees Nuijten

Het oeuvre van de dadaïstische en surrealistische kunstenaar Max Ernst (Brühl 1891-Paris 1976) bestaat voor het overgrote deel uit collages. Het materiaal dat hij in zijn collages gebruikte, vond Ernst onder meer in negentiende eeuwse en contemporaine geïllustreerde tijdschriften, in encyclopedische en wetenschappelijke werken en in de sentimentele romans welke vaak verluchtigd waren met evenzo sentimentele kopergravures. Voorts putte hij uit het werk van kunstenaars die hun plaats in de geschiedenis van de kunst reeds (lang) verworven hadden. Vanuit verschillende richtingen is erop gewezen dat de collage-techniek voor de beeldende kunstenaars van het surrealisme een zelfde betekenis had als de 'écriture automatique' voor de schrijvers van deze avant-garde beweging. De collage-techniek en de 'écriture automatique' zouden vooral overeenkomen waar het hun spontane karakter betreft. Met behulp van deze beide methoden zouden de surrealist-

ten – ook naar eigen zeggen – in staat zijn het onbewuste niet alleen te exploiteren, maar ook te exploreren. Dit laatste op een wijze die de methode van de vrije associatie uit de analytische praktijk dicht zou benaderen. Met name op het spontane karakter van de collage-techniek valt wel het een en ander af te dingen. Het selectie-proces, waaruit de materiaalverzameling ontstaat, lijkt toch vooral te bestaan uit het maken van bewuste keuzes en ook de constructie van het kunstwerk berust voornamelijk op een weloverwogen handelen. Hoe dit verder ook zij, vanuit zowel de literatuurwetenschap als de kunstgeschiedenis is veelvuldig gewezen op de relatie tussen de surrealistische kunst en de psychoanalyse. Ook vanuit psychoanalytische hoek is dit overigens wel gebeurd, bij voorbeeld aan het begin van het tweede deel van Elisabeth Roudinesco's geschiedenis van de psychoanalyse in Frankrijk (1986). Wanneer kunsthistorici of literatuurwetenschappers deze relatie aan de orde stellen, wijzen zij vrijwel altijd op de medische achtergrond van Louis Aragon en André Breton, en op het onderricht in de psychologie dat Max Ernst heeft genoten. Het is natuurlijk algemeen bekend dat de surrealisten aansluiting zochten bij de psychoanalyse, en de rol van Ernst hierin kon wel eens belangrijker zijn geweest dan veelal wordt aangenomen. In dit verband wijst men vaak wat al te snel in de richting van Breton. Van Max Ernst weten wij dat hij onder meer Freuds *Traumdeutung* en *Der Witz* gelezen heeft en dat hij zijn kennis van de psychoanalyse ten behoeve van zijn kunstwerken aanwendde. Kunsthistorische of literatuurwetenschappelijke belangstelling voor de (vele) verbindingslijnen tussen het surrealisme en de psychoanalyse mondt veelal uit in een pleidooi voor een psychoanalytische interpretatie van de kunstwerken uit deze stroming. Bij dit type interpretatie staat vrijwel altijd de symboolduiding voorop. Een van de aardige aspecten aan de studie van Cees de Boer nu is, dat hij een dergelijke psychoanalytische interpretatie van het werk van Max Ernst niet voorstaat en toch tot buitengewoon verhelderende verklaringen komt.

In zijn dissertatie *De droom van de iconoloog* brengt collages voort beperkt De Boer zich in

hoofdzaak tot de drie collage-romans die Max Ernst tussen 1929 en 1934 publiceerde. Deze werken, *La femme 100 têtes*, *Rêve d'une petite fille qui voulut entrer au Carmel* en *Une semaine de bonté*, bestaan elk uit een reeks collages waaronder telkens een korte tekst is geplaatst. Ernst duidde deze werken zelf aan met de term collage-roman, welke term zowel een narratieve structuur als een relatie tussen de opeenvolgende collages impliceert. Opvallend is voorts het buitengewoon enigmatische karakter van deze werken.

Ten behoeve van zijn analyse en interpretatie van de drie collage-romans combineert De Boer een gebruikelijke kunsthistorische methode, namelijk de iconografie, met de binnen de moderne literatuurwetenschap ontwikkelde methode van de intertekstualiteit. (De iconografie is de leer van de voorstellingen in de beeldende kunst. Binnen het kader van de intertekstuele theorie wordt de literaire tekst opgevat als gesitueerd tussen andere teksten, waar hij vaak (gedeeltelijk) op teruggaat in de vorm van allusies, citaten of parodiëringen. De intertekstuele methode onderscheidt zich met name van de contextuele en de intra-tekstuele benadering van literatuur.) Met behulp van de aldus verkregen gecombineerde methode onderzoekt De Boer waar Max Ernst zijn materiaal vandaan haalde en op welke wijze hij dit gebruikte. Daarbij richt de aandacht van De Boer zich vooral op de volgende onderwerpen: het rooms-katholicisme, de kunsthistorische canon en de psychoanalyse.

Volgens De Boer ironiseert Max Ernst de rooms-katholieke kerk in *La femme 100 têtes* bij voorbeeld door het belangrijke dogma van de Onbevleete Ontvangenis van Maria te verbinden met de hysterie, zoals deze beschreven is door Breuer en Freud in hun *Studien über Hysterie* uit 1895. Ernst geeft het dogma van de Onbevleete Ontvangenis daarmee een seksuele lading, welke door de rooms-katholieke kerk juist wordt ontkend. De Boer leidt dit onder meer af uit het gebruik dat Ernst in deze collage-roman maakt van het beeldmateriaal dat Charcot in zijn kliniek *La Salpêtrière* liet vervaardigen van patiënten in de opeenvolgende fasen van een hysterische aanval. Op overtuigende wijze toont De Boer aan dat er in dit geval spra-

ke is van bewuste blasfemie, doordat Ernst zijn kennis van de psychoanalytische theorie aanwendt om giftige pijlen af te vuren in de richting van de rooms-katholieke kerk. Ook gecanoniseerde kunstwerken blijken door Max Ernst te worden bespot. Dit alleen al door delen uit die werken te isoleren en in een andere context te plaatsen. Hier wordt tevens duidelijk hoezeer de collage-techniek voor de maker een destructieve en een constructieve kant in zich verenigt. Alvorens een nieuw kunstwerk samen te stellen, wordt immers eerst de 'schaar' gezet in de afbeelding van het originele kunstwerk.

In zijn studie wijst De Boer op de innerlijke noodzaak bij Max Ernst zich af te zetten tegen de wereld van zijn uiterst autoritaire vader en geeft hij aan op welke wijze dit zijn creatieve arbeid beïnvloedde. De vader van Max Ernst was streng katholiek en voedde zijn kinderen ook in deze zin op. Voorts was hij een verdienstelijk amateurschilder die in zijn vrije tijd beroemde kunstwerken naschilderde, aldus zijn bewondering voor de gecanoniseerde schilderkunst tot uitdrukking brengend. Max Ernst verzette zich heftig tegen zijn vader en lijkt ook in de collage-romans verwickeld in een oedipale strijd met deze door hem als huis-tiran ervaren ouder. Hiermee geeft De Boer

niet alleen een verhelderende interpretatie van een zeer enigmatisch onderdeel van het toch al raadselachtige oeuvre van Max Ernst, maar draagt hij ook een aannemelijke verklaring aan voor de ontstaansgeschiedenis van het werk van deze intrigerende kunstenaar.

Het is jammer dat de studie van De Boer ontstierd wordt door tamelijk veel slordigheden. Zo schrijft De Boer voortdurend 'onderbewust-zijn' waar het 'onbewuste' wordt bedoeld en heeft hij het over 'bewustzijn' waar hij denkelijk 'bewust' op het oog heeft. Het boek zou zeker gediend zijn met een grondige redactionele revisie. Bovendien ontbreekt een register op de inhoud, wat de gebruikswaarde niet bepaald ten goede komt.

Literatuur

Roudinesco, E. (1986) *La Bataille de cent ans: histoire de la psychanalyse en France*, 2. Éditions du Seuil, Paris.

C.P. Nuijten is literatuurwetenschapper. Hij bereidt een proefschrift voor over de psychoanalytische benadering van de literaire genres. Van zijn hand verschenen onder meer publicaties over de Franse filosoof Michel Foucault en de psychoanalytische benadering van lyriek.